

Віктор Горобець

МАЛІ СОЦІАЛЬНІ ТА СОЦІОПРОФЕСІЙНІ ГРУПИ ГЕТЬМАНАТУ: «КУРІНЧИКИ», «СТРІЛЬЦІ», «ПРОТЕКЦІЯНТИ», «ДВОРЯНИ» etc.

Соціальна мозаїка ранньомодерних соціумів рідко коли вписується (а фактично ніколи не вписується) у класичну схему трирівневого станового поділу суспільств, з чітко розмежованими правами, привілеями, соціальними зобов'язаннями та престижем великих (переважно соціально замкнутих) груп-станів, об'єднаних до того ж усвідомленням власної корпоративної ідентичності. Насправді ж реальна модель соціальної взаємодії завжди представлена більш-менш чисельними (або ж і малочисельними) соціальними й соціо-професійними групами, які тим не менше, володіють специфічним набором привілеїв й обов'язків і які, в кінцевому результаті, й творять унікальний власний соціальний статус, нехай і недостатньо розвинутий у порівнянні з класичними становими зразками.

Не стало винятком з цього загальноєвропейського правила й соціальне облаштування Гетьманату, яке успадкувало немало з традицій державного життя Великого князівства Литовського та Речі Посполитої, а, крім того, виробило й певні власні соціальні новотвори, що втілилися в існуванні цілого ряду унікальних соціальних і соціопрофесійних груп.

Що ж собою являли ці малі за чисельністю і суспільним значенням соціальні групи Гетьманату? Наскільки вони були чисельними? Якими – універсальними чи унікальними – були соціальні моделі в різних полках козацької держави? Ці та інші суміжні з ними питання і є предметом пропонованого дослідження.

Географічно предмет дослідження обмежуватиметься південними полками Гетьманату, а саме: Полтавським і Миргородським. У соціальному ж плані дослідницький інтерес фокусуватиметься на малих групах в середовищі козацького стану. Аналогічні їм мікросоціуми в середовищі міщан і поспільства, зважаючи на специфіку матеріалу, мають стати предметом іншого дослідження.

Джерельну базу для реконструкції соціальної палітри Гетьманату першої половини XVIII ст. формують переписи і ревізії, що в 1720–30-х роках

стають доволі звичним явищем державного життя, й, що важливо, матеріали яких непогано збереглися. Загальний огляд переписних книг Полтавського полку та оцінку їхнього інформаційного потенціалу авторові вже доводилося робити¹. Цього разу до аналізу залучено також матеріали переписів географічно близького до Полтавського Миргородського полку. Обставини появи цих корпусів джерел та їхні інформаційні можливості є практично тотожними (відмінності криються лише в незначних деталях різничитань діловодських практик, які, втім, можуть виникати і в межах одного полку; тим паче, коли мова йде про переписи, що проводились у різний час і з ініціативи різних інституцій²). Втім, як виявилось у ході дослідження, в соціальному плані показники сусідніх полків суттєво відрізнялися один від одного.

«Військові слуги». Слідом за кінними козаками в переписі Полтавського полку 1721 р. та бунчуковими товаришами і знатними вдовами бунчуковими у «Відені полкового города Полтави...» 1732 р. фіксуються категорії «військових слуг»³. У переписних книгах Миргородського полку 1723 р. представники цієї соціальної категорії козацтва вписані відразу після сотенної старшини полкової Миргородської сотні⁴.

Інституційно до їх числа зараховано як описані в літературі й генетично пов'язані з військовим устроєм Запорозької Січі групи – довбиші, гармаші («армаші»), пушкарі, так і менш відомі – «трембачі», «сурмачі», «цілнорники полковие», «пішальки». Окрім осіб, пов'язаних із виконанням військових обов'язків, до числа військових слуг зараховано також і служителів, функціональні обов'язки котрих були пов'язані з фіскальною сферою – шафарі, «індуктатори», комісари, а також «сторожі полковие з листами посилаючися».

Зазвичай, уже сам порядок розміщення тих чи тих соціальних груп у переписних книгах полків є свідченням певного соціального престижу членів групи, а, відтак, володіння ними пакетом соціальних привілеїв. Утім, розташування зазначеної спільноти у переписних книгах слідом за привілейованими групами безурядової старшини, звичайно ж, не є свідченням її надто високого місця в соціальній структурі полчан, а лише вказує на сферу несення військової служби та адресу підпорядкованості (полковій старшині).

¹ Див.: *Горобець В.М.* Структура врядування та соціальне дисциплінування в південних полках Гетьманату (за матеріалами ревізій Полтавського полку 1719, 1721 і 1732 рр.) // Український історичний журнал. 2008. № 5. С. 49–67.

² Там само. С. 50–51.

³ «Компут всего товариства... Полтавского в сотнях через ревізію справлений в року 1721» // НБУ ім. В.І. Вернадського НАН України. Інститут рукопису (далі – НБУВ. ІР). Ф. І, спр. 54481, арк. 3 зв. – 4; «Виденіе полкового города Полтави, сколько в ней обретається полковой старшины, бунчуковых товаришей... 1732 года» // НБУВ. ІР. Ф. І, спр. 54335, арк. 1 зв.

⁴ «Компут всего полку Миргородского старшины полковой, значкового полкового товариства, старшины сотенной, атамане і рядових козаков, зревизованный року 1723» // НБУВ. ІР. Ф. І, спр. 54479, арк. 6 зв. – 7.

Водночас виокремлення військових слуг з маси тяглою і пішого товариства все ж вказує на певний соціальний аванс – звільнення від виконання повинностей на користь Військового Скарбу, а, отже, і певний соціальний престиж від входження до цієї групи. Проте прикладів якихось службових преференцій від перебування в групі, зокрема, кар'єрного зростання військових слуг у полковій ієрархії виявити не вдалося. Власне, відомим є лише один такий випадок, пов'язаний із зафіксованим у переписних книгах Полтавського полку 1721 р. «дозорцой переволочанским» Василем Зеленським⁵, котрий 1732 року згадується вже як полковий суддя полтавський⁶. Щоправда, у випадку із Зеленським маємо справу із військовим служителем вищого рангу: оскільки до Переволочанського замку належали «маєтності рейментарські», то й їх «дозорца» позиціонувався як такий, що належить до військових слуг не полкового, а гетьманського рівня.

З Переволочанським замком пов'язане існування в Полтавському полку ще однієї соціо професійної групи військових слуг, «якіє на діло рейментарское до судоводонов и до фортеци Переволочанской употребляются, а от сустанций они волнии»⁷. Зокрема, перепис фіксує двох таких упривілейованих слюсарів і трьох – ковалів, а також більше двох десятків – «перевозников рейментарских»⁸. Зважаючи на місце розташування запису – серед козацького товариства полку – можна припустити, що, попри специфічність занять представників цієї мікрогрупи, вони все ж належали не до ремісничого (міщанського) середовища, а до козаків.

За своїми кількісними показниками найчисельнішою групою військових служителів були козаки, які забезпечували справне функціонування полкової артилерії – гармаші і пушкарі. У Полтавському полку таких осіб було десять. У Миргородському ж полку перепис 1723 р. фіксує наявність уже чотирьох пушкарів і одинадцяти гармашів⁹. З більшою увагою миргородська старшина ставилась і до військових музик, яких було навіть об'єднано в окремий курінь на чолі з «трембачем» Андрієм Павленком. Крім отамана музик, до куреня було приписано четверо «трембачів», двоє сурмачів й один довбиш¹⁰. Що характерно, загальна кількість козаків Миргородського полку була навіть трохи меншою, аніж Полтавського – відповідно 4 777 та 5 135 осіб¹¹.

⁵ «Компут всего товариства... Полтавского в сотнях через ревизию справлений в року 1721...». Арк. 161, 162.

⁶ «Видение... 1732 года...». Арк. 1.

⁷ Там само. Арк. 136.

⁸ Там само.

⁹ «Компут всего полку Миргородского..., зревизованый року 1723». Арк. 6 зв.

¹⁰ «Компут всего полку Миргородского..., зревизованый року 1723». Арк. 7.

¹¹ Обраховано за: «Компут всего товариства... Полтавского в сотнях через ревизию справлений в року 1721...». Арк. 1–210.

Таблиця № 1

**Соціальна група військових слуг Полтавського полку
за переписами 1721 і 1732 років¹²**

	1721 р.	1732 р.
«трембачі»	Данило Іван	Іван Трембач Степан Чаленко
«довбиш»	Данило	
«цілюрники полковие»	Грицько Михайло	2 чоловіки*
«піщалка»	Іван	
«пушкарі арматниє»	Тимош Дем'яненко Гриць Ложник Грицько Григоренко	Тимофій Дем'янов Тимофій Артюхов Іван Колдибаба Тимофій Кондратов Іван Пороховий Стефан Сороковий Іван Чорний Іван Тищенко Кирило Ярема Михайло Щербаненко
«армаші»		
шафар городовий	Ясько Шалфа	
шафар	Яков Недовіс	
«індукдатор»	Максим	
комісар полковий	Іван Бурмистренко	
«сторожі полтавські з листами посилаючися»		4 чоловіки**
??	Мирон Лазебник	
??	Самійло Дзюник	

«Курінчики» та «стрільці куреня полковника». Соціальна група «курінних козаків» або «курінчиків», згідно з припущеннями дослідників, почала формуватись ще з перших років існування козацького Гетьманату, а вже в роки гетьманування Івана Скоропадського (1708–1722) в Україні існувала доволі розгалужена мережа таких спільнот¹³. У функціональні обов'язки курінчиків входило завдання формувати особистий почет значного товариша Війська Запорозького, що супроводжував його у військовому поході та

¹² Складено за: «Компут всего товариства... Полтавского в сотнях через ревизию справлений в року 1721...». Арк. 1–210; «Виденіє... 1732 года...». – Арк. 1–568; «Компут всего полку Миргородского..., зревизованый року 1723...». Арк. 1–164 зв.

* Сторінка документа, де містилась інформація щодо персоналій, утрачена. З підсумкових підрахунків відомо, що кількість «цілюрників полкових» залишалася незмінною. – Див.: «Виденіє... 1732 года...». Арк. 18.

** Сторінка також втрачена. Можна встановити лише кількість військових слуг. – «Виденіє... 1732 года...» Арк. 18.

¹³ *Мякотин В.* Очерки социальной истории Украины в XVII–XVIII в. Прага, 1924. Т. 1. Вып. 1. С. 52.

прислужував у мирний час. Винагородою ж за таку службу було звільнення від виконання тих загальнонародних повинностей, які поширювалися на сотенних козаків. Окрім того, значний козак брав на себе утримання своїх курінчиків під час походу.

Перехід у статус курінчиків передбачав вилучення відповідної особи з подання гетьмана, ствердженого монаршою грамотою, з компуту відповідного полку – «з компуту полкового винятыє і грамотою монаршою по універсалу бувшого гетмана Скоропадського отверженныє»¹⁴.

Групу значного військового товариства, членам якої дозволялося мати такий військовий почет, формували гетьман, генеральна і полкова старшина, сотенні урядники та навіть безурядові, проте заслужені у Війську Запорозькому товариші (як правило, відставні козацькі старшини чи нащадки впливових козацьких урядників). Якими ж були кількісні показники цієї соціальної групи в Полтавському та Миргородському полках? І при чиему боці вони служили?

Загальна кількість курінчиків Полтавського полку 1719 р. становила 149 осіб. Зважаючи на звільнення курінчиків від виконання загальнонародних повинностей, укладачі перепису 1721 р. (враховуючи саме його фіскальний характер) цю категорію козацтва у відомостях не фіксували. Перепис же 1732 р. фіксує зменшення цієї соціальної групи до 100 осіб. Причини цієї зміни крилися передовсім у цілеспрямованій політиці петербурзького уряду, зацікавленого в тому, аби не зменшувалася загальна кількість товаришів, котрі несли військову службу. Адже, зважаючи на загальну тенденцію ухилення козацтва від участі в далеких військових походах¹⁵, можна погодитись із думкою Вадима Дядиченка стосовно того, що вписування козаків до категорії курінчиків, серед іншого, дозволяло звільнити їх від участі в походах і залишити для прислугування на старшинському дворі¹⁶. І саме з метою ревізії законності вписування до категорії курінчиків новопоставлений 1723 року головнокомандувач усіма військовими силами Російської імперії в Україні фельдмаршал князь М. М. Голіцин у тому ж таки році спрямував до старшини запит про кількість курінчиків, яку дозволялося мати знатним товаришам у своїй диспозиції¹⁷.

Найчисленніший почет у Полтавському полку 1719 р. мав тамтешній діючий полковник Іван Черняк – 76 товаришів Рибцівського куреня. Причому

¹⁴ «Виденіє... 1732 года...». Арк. 42.

¹⁵ Доволі показовими у цьому сенсі є відомості про кількість козаків, які несли військову службу в Миргородському полку, де серед товаришів, матеріально і фізично здатних до виконання військових обов'язків, вельми поширеною була практика почергового несення служби братами, сином і батьком, свекром і зятем. – Див.: «Компут всего полку Миргородського..., зревизованный року 1723». Арк. 8, 9 зв., 10, 16–16 зв. та ін.

¹⁶ Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. С. 418.

¹⁷ «Журнал...». С.136.

насправді він міг бути навіть більшим, оскільки не до кінця зрозумілим є статус козаків Гавронського і Тахтауловського куренів. Адже 1708 року гетьман Іван Скоропадський підтвердив права на той час знатного військового товариша Івана Черняка на с. Гавронці і половину Рибців «с куреннем козаків, в тех же селах житие свое меющих, для услуги до походу военного приданех». Десять років потому, 1718 року, Скоропадський знову підтвердив представлений Черняком універсал гетьмана Івана Мазепи, «в котором братьев ево и иных ево сродников маетности его же в Гавронцах и в Тахтаулове живущих, а именно Алексія Савина, Черняка Налимовских, Матвія Павленка, предку Сохацких, Койнашов, Бабанских, Чикало, Искрила, Явденка, в курень ему, как сродников, для отбывания военных походов, определено»¹⁸. У переписних же полтавських книгах 1719 р. чомусь ані в Гавронцях, ані в Тахтаулові курінчики Івана Черняка не значиться.

На службі в безурядового, але доволі впливового на Полтавщині бунчукового товариша Василя Васильовича Кочубея (був сином страченого гетьманом І. Мазепою генерального судді Василя Кочубея та онуком колишнього полтавського полковника Федора Жученка) 1719 року перебувало 37 козаків, а саме – 17 козаків у Стасовцях і 20 – в Жуках. Початок формуванню спільноти було покладено універсалом гетьмана Івана Скоропадського 1715 р., згідно з яким нащадку відомого старшинського роду було дозволено користуватися послугами тих козаків села Жуки, «которые при умершем Жученке, деде его, в курені были»¹⁹. Як можна зробити висновок зі скарг полтавської старшини, поданих на ім'я царя в наступні роки, Кочубей, не задовольнившись наданим почтом, значно розширив його за рахунок сотенних козаків, які мешкали в його інших маєтностях. На своє виправдання Кочубей твердив, що названі козаки й раніше були курінчиками в його діда. Попри царський указ, що забороняв «козаків, которые в маєтностях его живут, под власть свою принимать, кроме двадцати, которые ему по универсалу гетмана определены», як засвідчують матеріали перепису 1719 р., така кількість курінчиків не задовольнила нащадка відомих козацьких старшин.

Третій за розмірами почет курінчиків на Полтавщині мала мати Василя Кочубея, вдова по генеральному судді Василю Кочубею, Любов Кочубеїха, на службі в котрої перебувало 24 курінчики.

У решти значних полтавських козаків почти були набагато скромнішими. Так, колишній полтавський полковник Іван Левенець обходився десятьма курінчиками, а полтавський державець Іван Залеський – двома.

На початку ж 1730-х років, попри службове зростання Василя Кочубея, котрий посів полковницький уряд, кількість його курінчиків зменшилася до двадцяти восьми осіб. Найчисленнішим же було оточення першого полтавського сотника Григорія Черняка – п'ятдесят чотири товариша. Причому,

¹⁸ *Мякотин В.* Очерки социальной истории Украины... С. 53.

¹⁹ Там само; Полтавские земельные универсалы // НБУВ. ІР. Ф. 1, спр. 5.

звертає на себе увагу той факт, що Григорій Черняк не зумів зберегти успадковане від батька право на утримання за собою товариства Рибцівського куреня. Натомість, сотенний старшина сформував власний почет на базі Гавронського та Тахтауловського куренів, козаки яких, як уже зазначалося, були курінчиками батька ще в часи гетьманування Івана Мазепи.

Попри загальну тенденцію до зменшення кількості курінчиків у роки правління Малоросійської колегії (1722–1727), чисельність курінного товариства в колишнього полковника Івана Левенця не суттєво, а все ж збільшилася (з десяти до чотирнадцяти осіб). Цьому, з нашого погляду, сприяло перебування старшини впродовж 1724–1727 рр. у ранзі «правителя Генеральної військової канцелярії» та тісна співпраця з президентом Малоросійської колегії Степаном Вельяміновим²⁰.

Приклад з курінчиками вдови генерального судді Василя Кочубея та доньки колишнього полтавського полковника Федора Жученка Любові Кучубеївни, що мешкали в успадкованому від батька с. Диканьці Першої полкової сотні, підтверджує висловлену в історіографії думку про можливість збереження курінчиками свого статусу і після смерті патрона та переходу на службу до його спадкоємця, котрий не конче ніс військову службу²¹. Аналогічна картина спостерігається і з курінчиками вдови полкового писаря Анни Богаєвської, що мешкали в Супрунівському курені Другої полкової сотні. Прикметно, що за життя Григорія Богаєвського перепис 1719 р. не показав наявності в Супрунівці його курінчиків. Натомість, як і у випадку з Любов'ю Кочубеєвною, курінчики Богаєвської мешкали в селі, власницькі права над некозацьким населенням якого належали саме їй.

На жорстку залежність місця мешкання курінчиків від власницьких прав їхніх патронів вказують і приклади з іншими курінчиками Полтавського полку. Зокрема, села Стасовці і Жуки, з яких було завербовано курінчиків Василя Кочубея, належали саме Кочубею. Те ж саме можна сказати і про Нижні Млини, які були власністю Івана Левенця і з яких вербувались його курінчики, Гавронці – відповідно Якова Черняка, Івашківці – Івана Залеського тощо. Натомість механізм формування такого почту Черняка в Тахтаулові був принципово інший, оскільки власниками села у попередні роки були пан Колачинський та Полтавська ратуша²².

Випадок з тахтаулівськими курінчиками Григорія Черняка цікавий ще й тим, що перепис 1734 р. містить згадку про соціальну категорію, з якої було завербовано «новоописаних» курінчиків полтавського сотника – «з подданных ратушних полтавських»²³.

²⁰ Докладніше див.: *Горобець В.* Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I. К., 1998. С. 171–180.

²¹ *Мякотин В.* Очерки социальной истории Украины... С. 53.

²² «Компут всего полку Полтавского... 1719 року...». Арк. 30.

²³ «Виденіє... 1732 года...». Арк. 50.

В. М'якотін, досліджуючи соціальну структуру Гетьманату, висловлював думку, що спільноти курінчиків формувалися переважно з числа бідних козаків²⁴. Як про «найубожнейших» козаків, призначених курінчиками до бунчукових товаришів засеймських сотень, говорив в універсалі від 30 березня 1733 р. і гетьман Данило Апостол²⁵. Утім, перепис Полтавського полку 1719 р., вказуючи на приналежність курінчиків Василя Кочубея зі Стасовців до «конного товариства»²⁶, спростовує універсальність дії цього правила. Також як кінне товариство були класифіковані й курінчики в с. Диканці, що належали Любові Кочубеївні²⁷. Натомість курінчики Василя Кочубея з с. Жуки «з компуту полкового винятые і грамотою монаршою по універсалу бывшего гетмана Скоропадського отверженные» поділялися на «малогрунтове» (3 особи), «убогие» (10) і «крайне убогие» (7). Так само й курінчики Григорія Черняка, що мешкали 1732 р. у с. Гавронцях, за своїми майновими статками поділялись у такій пропорції: 2 – кінних, 5 – малогрунтових, 18 «крайне убогих, которые за скудостью служат не могут»²⁸. Як «малогрунтових» і «всма убогих» класифікує перепис 1732 р. й курінчиків Черняка із с. Тахтаулова, щоправда, доповнюючи цю класифікацію ще «козаками новоуписаними курінчиками»²⁹.

Таблиця № 2

**Відомість про кількість «курінчиків» у сотнях і куренях
Полтавського полку в 1719 та 1732 рр.³⁰**

Сотні і курені	1719	У кого в курені	1732	У кого в курені
<i>Перша полкова сотня</i>				
Гавронський Стасовський	17	Василя Кочубея, бунчукового товариша	25	Григорія Черняка, сотника
Тахтауловський Диканьківський	24	Любові Кочубеївни, вдови генерального судді Василя Леонтійовича Кочубея	29	Григорія Черняка, сотника
Жуківський	20	Василя Кочубея, бунчукового товариша	20	Василя Кочубея, полковника
Рибцівський	76	Івана Черняка, полковника		

²⁴ М'якотин В. Очерки социальной истории Украины... С. 52

²⁵ Там само. С. 57

²⁶ «Компут всего полку Полтавского... 1719 року...». Арк. 16

²⁷ Там само. Арк. 23 зв.

²⁸ «Виденіє... 1732 года...». Арк. 53 зв. – 54.

²⁹ Там само. Арк. 59

³⁰ Складено за: «Компут всего полку Полтавского... 1719 року...». Арк. 1–180; «Виденіє... 1732 года...». Арк. 1–568.

Друга полкова сотня

Супрунівський			4	Анни Богаєвської, «бывшой писарки полковой»
Івашківський Мильцівський	2	Івана Залеського	8	Івана Левенця, бунчукового товариша
Нижнемлинський	10	Івана Левенця, бунчукового товариша	6	Івана Левенця, бунчукового товариша
<i>Кобеляцька сотня</i>			8	Василя Кочубея, полковника
<i>загалом</i>	149		100	

Звертає на себе увагу той факт, що у випадку з полтавськими козаками не існувало жорстко зумовленої залежності між наявністю чи відсутністю в тієї чи іншої заслуженої особи курінчиків і посіданням високого уряду в полковій структурі. Скажімо, Василь Кочубей, у 1720-ті роки ще безурядовий козак, мав численні відділи курінчиків виключно завдяки заслугам батька. Так само безурядовим на початку 30-х років був й інший представник полтавської «аристократії» – бунчуковий товариш Іван Левенець, котрому прислужувало 14 курінчиків з Мильцівського і Нижнемлинського куренів. Натомість посідання Григорієм Черняком сотницького уряду в Першій полковій сотні послужило поштовхом для формування одного з найбільших у полку почту курінних козаків, до складу якого входило 25 гавронських і 29 тахтауловських козаків тієї ж Першої сотні. Незрозумілими і нелогічними є й мотиви втрати козаками Рибцівського куреня статусу курінчиків після смерті їхнього «патрона» полковника Івана Черняка. Адже саме в цей час його син, міський сотник Яків Черняк, не лише посідав чільне місце в старшинській ієрархії Полтавського полку, а й формував власний козацький почет.

Принципово іншу, аніж у Полтавському, спостерігаємо картину в Миргородському полку – «вотчині» тамтешнього полковника Данила Апостола. Уже з кінця 1650-х рр. Апостоли – спочатку дядько, згодом батько майбутнього українського гетьмана – посідали чільні місця у полковому провіді Миргородщині, аби по тому, наприкінці 1680-х рр., передати полковницький пернач 28-літньому Данилу, котрий залишався на полковництві (з невеликими перервами) цілих сорок років, аж поки не був обраний на гетьманство.

Загальна кількість курінних козаків у Миргородському полку була приблизно такою ж, як у Полтавському – відповідно, 116 (не враховуючи 10 дворів «вдів курінчиків, які можуть службу відбувати козацьку синами чи наймитами») та 149 осіб³¹. Проте, на відмінну від полтавських курінчиків, приписаних до діючих старшин чи їхніх нащадків, усі миргородські курінні козаки входили до почту однієї особи – місцевого полковника Данила Апостола.

³¹ «Компут всего полку Миргородского..., зревизованый року 1723...». Арк. 164 зв.; «Компут всего полку Полтавского... 1719 року». Арк. 1–180.

Разом із вдовами курінчиків, котрі також можуть службу козацьку нести, відправляючи на службу синів чи наймитів, з наявних у полку 4 тис. 777 осіб курінне товариство Миргородського полку нараховує 126 членів³², що становить трохи більше 2,6%. Для порівняння: у Полтавському полку в 1719 р. кількість курінних козаків сягала близько 150 осіб із наявних 4 тис. 920; тобто 3% всіх козаків, а на теренах Слобідської України відсоток «курінських» козаків (як їх там називали) доходив аж до 5 (зокрема у випадку з Ізюмським полком у 1729 р.)³³.

Ще однією особливістю соціального облаштування Миргородського полку є наявність у середовищі козацького товариства такої групи як «особливе товариство... іменуємоє стрільці куреня пана полковника миргородского...».

Соціальна категорія так званих «стрільців» уже досліджувалась у працях М. Плохінського і В. М'якотіна³⁴. Ці дослідники вбачали генетичний зв'язок між цією категорією населення Гетьманату (а також близькою до неї категорією так званих «бобровників») та групами королівських і магнацьких стрільців Речі Посполитої, які за виконання обов'язків заготівлі дичини для королівського та панських столів наділялись певними привілеями. До середини XVII ст. стрільці належали до середовища посполитих королівщин чи панських підданих, а після соціальних зрушень, обумовлених революційними подіями, увійшли до козацького товариства. Причому виконання стрілецьких обов'язків, згідно з історіографічними уявленнями, «прив'язувалось» до несення служби «при боці регіментаря». Географічно ж стрілецькі громади на Сіверщині прив'язувались до Стародубського, Чернігівського і Ніжинського полків, а на півдні Лівобережжя – до Лубенського полку, зокрема, Смілянської сотні³⁵. Щоправда, достовірність останнього твердження ставиться під сумнів універсалом гетьмана Д. Апостола, виданим у жовтні 1727 р. й адресованим полтавському, миргородському, лубенському і переяславському полковникам:

«Понеже за прежних антецессоров наших было обыкновеніе такое, что з пограничных рейменту нашего полков посылаются бывало стрельцы и другіе козаки за Дніпр і в степи за границу для добыты всякой звірины на отсылку ко двору его императорского величества, которая звірина по первом зимном пути туди одсилалася, того ради и мы, того давнего обыкновенія не забываючи, жадаем вашмосты, абы вашмость во время обыкновенное з полку своего з побережных сотень стрільців таким порядком, як и прежде было, за Дніпр для добытыя звірины выправил...»³⁶.

³² «Компут всего полку Миргородского..., зревизованый року 1723...». Арк. 164 зв.

³³ *Маслійчук В.Л.* Козацька старшина слобідських полків другої половини XVII – першої третини XVIII ст. Харків, 2003. С. 145.

³⁴ *Плохінский М.* Материалы для истории внутренней жизни Левобережной Украины. I. Бобровники. II. Стрельцы. Харьков, 1891; *Мякотин В.* Очерки социальной истории Украины в XVII–XVIII в. Прага, 1924. Т. 1. Вып. 1–3.

³⁵ *Мякотин В.* Очерки социальной истории Украины. Вып. 3. С. 40, 48.

³⁶ Цит. за: *Мякотин В.* Очерки социальной истории Украины. Вып. 3. С. 47.

Переглядаючи документацію Генеральної військової канцелярії, В. М'якотін натрапив на універсал гетьмана Апостола, адресований лубенському полковнику, в якому йшлося про ствердження особливого статусу стрільців Смілянської сотні. Зокрема, смілянським стрільцям наказувалось «для всяких войсковых услуг» бути при гетьманському дворі, а смілянському сотнику заборонялось їх притягувати до будь-яких полкових і сотенних служб, а також обтяжувати будь-якими іншими обов'язками. Відповідно, у похід стрільці були зобов'язані також виступати при гетьманській особі.

Проте матеріали перепису Миргородського полку переконливо спростовують лише таку географічну та ієрархічну прив'язку цієї соціо професійної групи. Насамперед, уже самі згадки про «особливе товариство сотни власовской именуются стрілці куреня пна полковника миргородського», «особливе товариство сотни кременчуцкой именуются стрілці куреня пна полковника миргородського» та «особливе товариство сотни потоцкой именуются стрілці куреня пна полковника миргородського»³⁷ свідчать про розповсюдження статусу стрільців і на миргородських полчан. Крім того, звертає на себе увагу і підпорядкованість цієї особливої соціо професійної групи не гетьману, а місцевому полковнику. Переконливе спростування несення стрільцями похідної служби при гетьманському боці знаходимо і в розгорнутій характеристиці групи: «котрим видається з дому его [полковника] кони и оруже, а когда позовет военный случай до походу, тогда оним выдається и харч з дому пна полковника»³⁸.

У кількісному відношенні категорія стрільців Миргородського полку складалась із 48 осіб, що проживали на території Власівської, Кременчуцької і Потоцької сотень, відповідно – по 23, 15 і 10 товаришів³⁹. Достатньо інформативним, на наш погляд, є соціальне уточнення – «з деда и отца козаки»⁴⁰, яке вказує на певну соціальну престижність цієї служби.

Звертає на себе увагу й той факт, що остання частина статусної формули соціальної групи – «котрим видається з дому его [полковника] кони и оруже, а когда позовет военный случай до походу, тогда оним выдається и харч з дому пна полковника»⁴¹ – майже дослівно повторює аналогічне формулювання характеристики «курінчиків» полковника. Відтак може скластись уявлення, що мова йде про одну й ту ж соціальну групу, лише названу в різних сотнях по-різному. Утім, у підсумкових, зведених результатах полкової ревізії курінчики полковника та стрільці куреня полковника також подаються як окремі соціальні категорії. Відтак, логічно буде припустити, що на практиці існував поділ на дві, вочевидь, соціально близькі групи, і лише брак джерел заважає вичленувати відмінні риси в їхніх соціальних характеристиках.

³⁷ «Компут всего полку Миргородского..., зревизованый року 1723...». Арк. 74, 76, 80.

³⁸ Там само. Арк. 74.

³⁸ Там само. Арк. 74, 76, 80.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Там само.

«Дворяни», «протекціанти», «козаки в підданстві», «козаки в поспільстві», «підсусідки». Доволі чисельною у порівнянні з іншими групами козацтва була спільнота так званих «дворян». Ця соціальна категорія не описана у спеціальній історичній літературі; певні, не вельми багаті відомості про її статус, повинності та обов'язки знаходимо в переписних книгах.

Найперше звертає на себе увагу той факт, що в Полтавському полку всі «дворяни» перебували на службі переважно однієї особи, а саме – Василя Кочубея. Так, із 114 наявних на Полтавщині 1732 р. «дворян» 107 проживали у Стасівському, Диканьківському і Жуківському куренях Першої полкової сотні й перебували на службі саме в полковника Кочубея, і лише семеро – на службі полтавського сотника Григорія Черняка.

Аналогічну картину спостерігаємо і у «вотчині» миргородського полковника Данила Апостола. Загальна кількість «дворян» у Миргородському полку була значно меншою, аніж у Полтавському, і становила лише 20 осіб. Усі вони мешкали в маєтності Апостола в селі Бакумівці й перебували на службі в нього⁴².

З опису «дворян» полтавського сотника Григорія Черняка з с. Гавронців (їх у нього було семеро) випливає, що ті «на его грунтах мешкали... на службу его определенные крайне убогіє»⁴³. Щодо дворян полковника Кочубея, які мешкали в с. Жуки, зустрічаємо уточнення їхнього соціального походження – «дворяне полковника полтавського з мужиков»⁴⁴. Проте вже саме місце внесення відповідного запису – серед козацького товариства – свідчить про набуття колишніми селянами якісно нового соціального стану, близького до козацького, принаймні у сенсі звільнення від повинностей, які відбували посполиті.

Звертає на себе увагу й той факт, що полтавські «дворяни» за своїм статусом поділялися на дві групи. Так, «дворяни» полковника Василя Кочубея, які проживали в його маєтку у Стасівцях (всього 28 осіб), у переписі 1733 р. були ідентифіковані як такі, що на потребу полковника «починенные и на его кгрунтах мешкаючіє»⁴⁵. Натомість дворяни з Диканьки (40 чоловік) зазначені як такі, що «на своїх дворах обретаються»⁴⁶.

Щодо «дворян» миргородського полковника, то тут переписні книги недвозначно вказували на їх належність до козацького товариства – «придворные козаки». Крім того, матеріали ревізії Миргородського полку містять опис певних статусних ознак цієї соціальної групи: «козаки, которые службу отбывают на его же (полковника) конях и его оружьях, и платах, а когда случай военный позовет в походах и харч їм его пана полковника дається»⁴⁷. Лапі-

⁴² Там само. Арк. 34.

⁴³ «Виденіє 1732 року...». Арк. 54.

⁴⁴ Там само. Арк. 42.

⁴⁵ Там само. Арк. 29 зв.

⁴⁶ Там само. Арк. 35 зв.

⁴⁷ «Компут всего полку Миргородского..., зревизованый року 1723...». Арк. 34.

дарнішим є опис обов'язків «дворян» полтавськими ревізорами – «дворян для посилки писем»⁴⁸.

До певної міри близькою до «дворян» за своїм соціальним статусом і стосунком до «загальнонародних» повинностей була група так званих «протекціантів» («протекціант..., который от всякой отбывания повинностей вольны»⁴⁹). Щоправда, у кількісному відношенні показники групи істотно різнилися від перших. Так, якщо «дворян» у Полтавському полку було зафіксовано 114 дворів, то «протекціантів» – лише 31.

До категорії «протекціантів» могли потрапити як посполиті, так і рядові козаки. Місце цієї категорії серед козацького загалу опосередковано засвідчене переписними книгами Полтавського полку, а саме – належність її членів до козацького товариства чи – що, вочевидь, буде ближче до істини – користування ними певними козацькими правами, передовсім звільнення від виконання так званих «загальнонародних» повинностей.

Логіка творення інституту «протекціантів» була аналогічна тій, в результаті якої постали упривілейовані групи бунчукових і значкових товаришів. Різниця полягала лише в тому, що, на відміну від останніх, котрі звільнялися від влади і присуду місцевої адміністрації, а також виконання будь-яких повинностей (окрім несення військової служби при боці відповідно гетьмана і полковника та виконання їхніх доручень у мирний час), звичайні «протекціанти» за опіку над собою були зобов'язані платити своїм протекторам певними службами чи виконанням певних повинностей. Переписні книги не містять, на жаль, опису цих служб, проте там зустрічаються переліки особливих доручень «протекціантів» з числа посполитих, що, ймовірно, дає підстави для розуміння суті цього соціального явища. Так, наприклад, «протекціанти» міста Келеберди «посполитые крайне убогие з обывателями повинностей не отбывают потому что еже год до гварнизонов в Полтаву и в Переволочную посылаются на работу»⁵⁰. «Протекціанти» з містечка Переволочна були «до двору рейментарского наслуговуючие»⁵¹. А ось «протекціанти» з містечка Кобеляки «драгун не кормлют но только в дворе рейментарский Переволочанский бочки для воскового тамошнего провианту по требованию делают...»⁵².

Традиційно в історіографії вважається, що найбільшими можливостями для вербування «протекціантів» володіли полковники, і саме вони мали їх найбільше⁵³. Утім, на прикладі Полтавського полку така закономірність не підтверджується. Адже у полковника Василя Кочубея 1732 року було лише два «протекціанта» (у Мильцівському курені Другої полкової сотні та Вели-

⁴⁸ «Виденіє... 1732 года...». Арк. 204.

⁴⁹ Там само. Арк. 148.

⁵⁰ Там само. Арк. 471.

⁵¹ Там само. Арк. 470.

⁵² Там само. Арк. 419 зв.

⁵³ *Мякотин В.* Очерки социальной истории Украины... Вып. 3. С. 64.

кобудищанській сотні). Натомість у протекції полкового осавула Михайла Руденка було семеро осіб, у російського генерала Вейсбаха – також семеро, у полтавського коменданта (офіцера російської армії) – шестеро, а у сотника Григорія Кованьки – двоє.

Цікаво, що переписні книги Миргородського полку 1723 р. взагалі не фіксують наявність у соціальній структурі полку такої соціальної категорії як «протекціанти». Так само відсутні в миргородських переписних книгах цього часу і згадки про категорію «козацьких підсусідків» (у полку зафіксовано наявність лише «підсусідків посполитих», та й то їхня чисельність є мізерною – лише 58 осіб із загальної кількості 10 626 посполитих⁵⁴). Натомість у Полтавському полку козацьких підсусідків ревізори нарахували аж 213 дворів.

Категорія «підсусідків» у спеціальній літературі описана доволі докладно⁵⁵, тож, вочевидь, немає потреби спеціально зупинятися на характеристиці їхнього соціального статусу. Зауважу лишень помітну нерівномірність поширення практики переходу в категорію підсусідків у різних регіонах Полтавщини. Вочевидь, не лише економічною спроможністю частини козацького загалу можна пояснити той факт, що, наприклад, у Царичанській сотні до цієї соціальної групи зараховано 21 родину, Кобеляцькій – 48, а Нехворощанській – лише одну. У зв'язку з цим можемо припустити, що на поширення подібних практик впливала і специфіка господарського освоєння різних земель, і відповідна політика місцевої адміністрації, а також інші, невідомі нам чинники. Тож, принаймні, задекларуємо існування цієї дослідницької проблеми, реалізація якої дозволить дещо по-новому реконструювати соціальні відносини у Гетьманаті.

Ще однією відмінністю в соціальному облаштуванні Миргородщини та Полтавщини є наявність у Сорочинській сотні Миргородського полку так званих «фурманщиків» у кількості 36 осіб. Із роз'яснення, наведеного в переписних книгах, стає зрозуміло, що вони несли службу при полковій артилерії, але при цьому були приписаними до двору місцевого полкового – «фурманщики в Сорочинцах мешкаючіє до двору пна полковника и армат належніє»⁵⁶, й, вочевидь, у мирний час їхній статус і коло обов'язків були близькими до статусу й обов'язків «дворян», «курінчиків» або «стрільців». Аналогом цієї соціальної групи в Полтавському полку були «перевозники», зафіксовані в ревізії Переволочанського замку. За виконання своїх обов'язків вони звільнялися від відбудовання інших «сустанцій». Щоправда, приписані вони були не до місцевої старшини полкового рівня, а до гетьманського уряду⁵⁷.

⁵⁴ Обрахунки проведено за: «Компут всего полку Миргородского..., зревизованый року 1723...». Арк. 297.

⁵⁵ Див., наприклад: *Гуржій О.І.* Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної, Слобідської та Південної України // *Історія українського селянства*. К., 2007. Т. 1. С. 245–263.

⁵⁶ «Компут всего полку Миргородского..., зревизованый року 1723...». Арк. 164 зв.

⁵⁷ «Компут всего товариства... Полтавского в сотнях через ревизию справлений в року 1721...». Арк. 158.

Таблиця № 3

**Кількість «протекціантів», «дворян» і підсудків у сотнях і куренях
Полтавського полку (1732 р.)⁵⁸**

Сотні і курені	Кількість «протекціантів»	Під чиєї протекцією	Кількість «дворян»	У кого на службі	Підсудки
Полтавський міський курінь	7 6 4	Полкового осавула Руденка; полтавського коменданта; генерала Вейсбаха			
<i>Перша полкова сотня</i> Гавронський курінь			7	Сотника Григорія Черняка	15
Стасовський курінь			29	Полковника Василя Кочубея	
Брусівський курінь Тахтауловський курінь	1	Полкового хорунжого Павла Герасимова			4
Диканьківський курінь			50	Полковника Василя Кочубея	
Жуківський курінь			28	Полковника Василя Кочубея	
Івончинський курінь Грабиновський курінь	1	генерала Вейсбаха			9
<i>Друга полкова сотня</i> Гуджолівський курінь Шостаківський курінь Пушкарівський курінь Мильцівський курінь	1	полковника Василя Кочубея			6 1 7
Мачохський курінь Нижнемлинський курінь Рибцівський курінь	2	сотника Герасима Кованьки			4 1 2
Великобудищанська сотня	1	полковника Василя Кочубея			6
Решетилівська сотня					12
Старосанжарівська сотня					16
Новосанжарівська сотня					3

⁵⁸ Складено на основі: «Виденіє... 1732 года...». Арк. 1–568.

Біликівська сотня				
Комаровський курінь				7
Кобеляцька сотня	2	генерала Вейсбаха		48
Сокольська сотня	1	товариша значкового Григорія Афанасьєва		
Переволочанська сотня				6
Кишеньківська (Кишинська) сотня	5	Івана Рябця		
Келебердська сотня				13
Орлянська сотня				8
Китайгородська сотня				11
Царичанська сотня				21
Маяцька сотня				3
Нехворощанська сотня				1
<i>загалом</i>	31		114	213

«Козаки нововписані», «козаки в підданстві» та «козаки в поспільстві». Переписні книги як Полтавського, так і Миргородського полків фіксують у середовищі козацтва також цілий ряд груп, які або втратили свій попередній соціальний статус, або знаходились у певному перехідному стані. Щоправда, за своїми характеристиками статус цих груп у різних полках є принципово відмінним.

Перепис Полтавського полку 1732 р. фіксує такі соціальні категорії як «козаки новоуписаные грунтовые» (2 особи), «козаки новоуписаные мало-грунтовые» (2 особи), «козаки новоуписаные убогіє» (5 осіб), «козаки новоуписаные крайне убогіє» (33 особи)⁵⁹. На яких же підставах набувався козацький статус і з якого середовища рекрутувались неофіти?

Стосовно двох «новоуписаних» козаків Тахтаулівського куреня першої міської Полтавської сотні, зарахованих до складу курінчиків полтавського сотника, перепис містить ряд цікавих уточнень. Зокрема, по-перше, процедура набуття нового соціального статусу відбулася на підставі «грамоти монаршої по універсалу гетьманському», а, по-друге, рекрутувались нові члени козацького товариства з «подданных ратушных полтавских»⁶⁰.

Соціальну метаморфозу, пов'язану з набуттям козацьких прав (принаймні як один з можливих варіантів) відбито в переписних листах Решетилівської сотні наступним чином: «козаки, которые оставшись в сиритстві, чрез

⁵⁹ «Виденіє... 1732 года...». Арк. 204.

⁶⁰ Там само. Арк. 49, 50.

килконадцять літ в наймах zostавали, а тепер ставши господарями козацкую отбувають службу от 1731 году приняты в козацтво сотником...»⁶¹.

Загалом же, згідно з матеріалами перепису Полтавського полку 1732 р., до козацтва було вписано або, точніше сказати, повернуто лише 40 осіб. Ані попередні переписи Полтавського полку, ані ревізії полку Миргородського подібних соціальних акцій не фіксують. Натомість вони наводять кількісні показники соціальних процесів, що активно протікали у зворотному напрямку, тобто виходу товариства з козацьких прав і зобов'язань, втрати ними козацького статусу.

Декласування козацтва могло відбуватися на два способи – переходу в поспільство та потрапляння у підданство. За переписом Миргородського полку 1723 р. серед миргородського товариства таких, «которых деды и отцы службу служили, а поверсталися в посполство и не отбывают службы козацкой»⁶², у Миргородській полковій сотні налічувалося 37 осіб, у Хорольській – 13, Сорочинській – 34 тощо. Загалом же у полку таких нараховувалося 94 особи⁶³.

Як аналог «козаків у поспільстві» на Миргородщині та Полтавщині зустрічаємо козаків, котрі були вписані не до «сотенної» служби, а приписані «до ратуші полтавской»⁶⁴ (зокрема, саме на такий спосіб означено статус козаків с. Грабинівка Першої полтавської сотні на чолі з отаманом Семеном Міщенком). Загалом же у Полтавському полку таких було небагато – власне, лише 13 грабинівських козаків.

Набагато чисельнішою, принаймні, на Миргородщині, була категорія козаків, котрі перебували у підданстві приватних осіб чи монастирів. Ревізія 1723 р. зафіксувала такий статус у 189 осіб, а саме: у полковій сотні 28, Хорольській – 61, Городиській – 9, Шишацькій – 55, Сорочинській – 30 тощо⁶⁵.

Крім того, перепис Полтавського полку 1732 р. фіксує й категорію козаків, які є «крайне убогіє, коней не меют, которые за сим служить не могут»⁶⁶. Характерно, що не лише представників цієї категорії, а й двох попередніх груп – «козаків у поспільстві» та «козаків у підданстві» – ревізори вписували не до поспільства чи підданських категорій населення, а до козацького товариства. Менш однотайними вони були у класифікації охочекомонників або козаків-компанійців. В одних випадках їх записували до козацького товариства, в інших – до поспільства. Таких козаків у Нехворощанській сотні, в селі Шедєєві, ревізори нарахували 12 осіб, у Маяцькій сотні – 22, в Орлянській – 4 (були вони «крайне убогіє служивіє») тощо. Причому мова йшла не про

⁶¹ Там само. Арк. 237.

⁶² «Компут всего полку Миргородского..., зревизованный року 1723...». Арк. 11, 40, 143 та ін.

⁶³ Там само. Арк. 38 зв.

⁶⁴ «Виденіє... 1732 года...». Арк.16 зв.

⁶⁵ «Компут всего полку Миргородского..., зревизованный року 1723...». Арк. 143.

⁶⁶ «Виденіє... 1732 года...». Арк.19 зв.

компанійський курінь, який ніс службу в зазначеній сотні, а формувався з мешканців інших місцевостей, а про компанійців, «которые в Нехворощи жильє мают служащіє»⁶⁷.

* * *

Загалом же варто відзначити, що соціальна структура Гетьманату в 1720–1730-х рр. все ще перебувала у стані дифузії. На цей час не лише не було вироблено уніфікованої моделі соціальної стратифікації в межах усього Гетьманату, на що переконливо вказують відмінності в соціальному облаштуванні двох географічно й історично близьких Полтавського і Миргородського полків, а й зберігалось чимало відмінних рис у межах самих полкових утворень, які все ще не справляли враження гомогенної соціальної субстанції.

⁶⁷ Там само. Арк. 197.